

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-233-3-5>

Задирака Наталія

докторка юридичних наук, доцентка

ДЖЕРЕЛА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОКТРИНАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ, ВИДИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Анотація. Питання джерел адміністративного процесуального права є одним із ключових у теорії науки адміністративного процесуального права, яке хоч і висвітлюється майже в кожному підручнику, посібнику з адміністративного процесуального права, проте до сьогодні відсутній єдиний підхід до розуміння поняття, видів та критеріїв класифікації джерел. Вказане підтверджує відсутність єдиної доктринальної концепції джерел адміністративного процесуального права.

Зазначено, що становлення нашої держави як правової держави в умовах сучасних державотворчих та правотворчих процесів в Україні вимагає нового змісту адміністративного процесуального права та його інститутів. Констатовано, що на сучасному етапі правотворення відбуваються процеси безпосередньо пов'язані із переглядом сутності, призначення адміністративного процесуального права, впровадження нової «базової» моделі відповідних галузевих правовідносин, численних новітніх галузевих правових інститутів, стандартів галузевого правового регулювання.

Проведене дослідження підходів до визначення поняття «джерела адміністративного процесуального права» дало підстави сформулювати визначення цього поняття, під яким доцільно

розуміти встановлені державою або визнані нею офіційні документальні форми виявлення та закріплення норм права, що мають загальнообов'язкове або локальне значення, а також виступають офіційними способами зовнішнього вираження та закріплення норм адміністративного процесуального права. Класифікація джерел адміністративного процесуального права здійснюється за певними критеріями, до яких варто віднести: спосіб прийняття, суб'єкт прийняття, рівень правового регулювання, безпосередній предмет регулювання, спосіб оформлення (форма зовнішнього вираження), юридична сила, час дії, територія дії, функціональне призначення, методи регулюючого впливу.

Ключові слова: адміністративне процесуальне право, джерело права, джерело адміністративного процесуального права, класифікація джерел адміністративного процесуального права.

Вступ

Становлення нашої держави як правової держави в умовах сучасних державотворчих та правотворчих процесів в Україні вимагає нового змісту адміністративного процесуального права та його інститутів.

Теоретичне вивчення джерел права та їхньої ієрархії, що передбачає з'ясування значення кожного із видів джерел та їхній взаємозв'язок між собою, є одним із найважливіших аспектів юридичної науки. Практична важливість вчення про джерела права загалом та, зокрема, джерел адміністративного процесуального права полягає в необхідності точного визначення ролі кожного з джерел для більш чіткого захисту прав кожного окремого члена суспільства.

Питання джерел права завжди були актуальними для адміністративного процесуального права. Норми адміністративного процесуального права містяться в нормативних актах, які

приймаються парламентом, Президентом, урядом, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування тощо.

У зв'язку з вказаним, питання джерел адміністративного процесуального права, як одне із тих, що постійно перебуває у ракурсі наукових розвідок вчених-адміністративістів, набуває особливої актуальності, науково-практичного значення, оскільки термін «джерела» є базовим як для науки адміністративного процесуального права, так і для практики його застосування.

Як слушно підкреслюють окремі вчені, наука адміністративного процесуального права цікавиться проблемою джерел адміністративного процесуального права через те, що дослідження зазначеного питання дозволяє отримати відповіді на такі запитання: яку зовнішню форму вираження можуть мати норми адміністративного права та процесу; які суб'єкти мають право приймати акти, що містять норми адміністративного права та процесу; які існують види джерел адміністративного права та процесу і яку форму систематизації краще для них обрати тощо [1, с. 85–88].

Варто вказати, що серед значної кількості наукових робіт безпосередньо присвячених джерелам адміністративного права та процесу доцільно виділити дослідження А.М. Апарова, В.М. Бевзенко, Е.Ф. Демського, В.В. Ількова, К.Ю. Ісмайлова, Т.О. Коломонець, В.Т. Комзюка, Є.В. Петрова, Ю.Ю. Попова, В.В. Решоти, М.І. Смоковича, О.М. Шпаковича.

1. Актуальні питання доктринального визначення поняття джерела адміністративного процесуального права

У юридичній літературі під джерелом адміністративного процесуального права розуміють зовнішню форму виразу норм названої галузі права. Інакше кажучи, через норми

адміністративного процесуального права, закріплені в його джерелах, адміністративні суди, суб'єкти публічної адміністрації, публічні службовці, приватні особи наділяються правами та обов'язками.

Кожне джерело відрізняється від інших своїми особливостями, зумовленими цільовою спрямованістю та змістом норм, що його складають, їхньою юридичною силою, масштабом дії.

Аналіз наявних поглядів на джерела адміністративного процесуального права України дає можливість встановити, що їх поняття ґрунтується на досягненнях теорії права, у межах якої склався переважно двоякий підхід до застосування поняття «джерело права».

У соціальному розумінні джерелом права може виступати комплекс об'єктивно існуючих економічних, політичних, демографічних, духовних та інших обставин суспільного розвитку, свідомості та волі народу України (що на них базуються), які визначають зміст нормотворчої діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування зі встановлення загальнообов'язкових правил поведінки у галузі державного управління.

У формальному розумінні джерелом права називають правотворчу діяльність держави, способи, у які державні органи беруть участь у правотворенні, а також способи, форми виразу норм права (поняття розглядається з позиції буття, існування права).

Як зазначає А.М. Апаров, відповідно до положень теорії права, джерелами права, можуть бути нормативно-правові акти, правові звичаї, судові прецеденти, правові угоди. Існує думка, що джерелом права є і способи, у які державні органи беруть участь у правотворенні. Тобто ці поняття розглядають з позиції як буття права, так і його встановлення. У руслі концептуального оновлення українського адміністративного

процесуального права і у зв'язку з відходом від суто позитивістського (нормативістського) тлумачення права поняття джерела права необхідно розглядати в обох цих значеннях. Джерела адміністративно-процесуального права – це офіційно чинні нормативні акти або окремі їх положення, в яких закріплено зміст адміністративно-процесуальної норми. Джерело адміністративного процесуального права – це спосіб закріплення та зовнішнього вираження адміністративних процесуальних норм; це система різних за своєю юридичною силою нормативно-правових актів, у яких закріплені ці норми. Джерела адміністративного процесуального права вказують, де саме містяться норми права, які упорядковують поведінку учасників адміністративного процесу, визначають їх статус та види, вичерпно описують процедуру розгляду та вирішення публічно-правових спорів, регулюють адміністративний процес, упорядковують правовідносини, що виникають у межах цього процесу [2, с. 32, 34].

Як стверджує Е.Ф. Демський, джерела (або форма) права – це конкретні форми зовнішнього вираження загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених державою, через які ці правила справляють свій владно-регулюючий вплив на суспільні відносини. Це визначення не є винятком і для адміністративного процесуального права з точки зору юридичного позитивізму, адже в Україні джерелом права офіційно визнається нормативний акт [3, с. 58].

За новітніми доктринальними тенденціями під джерелами адміністративного процесуального права необхідно розуміти: 1) зовнішню форму встановлення та виразу адміністративно-правових норм (у сфері державного управління), що охоплює чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також

нормативно-правові акти (постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети та постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України та законів України) та індивідуальні (правозастосовчі) акти, а також 2) систему актів правотворчості судових органів, а іноді громадських організацій (у разі здійснення делегованих повноважень виконавчої влади), правових звичаїв, адміністративно-правових договорів та інших регуляторів у сфері публічно-управлінських відносин.

Водночас із позицій традиційного підходу джерелами адміністративного процесуального права є зовнішня форма встановлення та виразу адміністративно-правових норм, що походять від держави або санкціонуються нею (закон і підзаконні акти). Причому підзаконні та правозастосовчі акти ніколи не можуть виступати в якості джерела права. Вони використовуються у межах правового поля в конкретних правовідносинах.

Підсумовуючи наведене оптимальним визначенням поняття «джерела адміністративного процесуального права» доцільно визнати встановлені державою або визнані нею офіційні документальні форми виявлення та закріплення норм права, що мають загальнообов'язкове або локальне значення. Тобто джерела адміністративного процесуального права виступають офіційними способами зовнішнього вираження та закріплення норм адміністративного процесуального права.

2. Актуальні питання класифікації та видів

джерел адміністративного процесуального права

Значний масив суспільних відносин в Україні потребує регулювання нормами адміністративного процесуального права. Управлінською діяльністю суб'єктів публічної адміністрації сьогодні охоплюються практично всі сфери суспільного

життя, специфіка яких зумовлює існування норм адміністративного процесуального права, а це, у свою чергу, визначає необхідність прийняття різноманітних нормативних актів, що містять ці норми.

Різнманітність джерел даної галузі права не означає їхньої безсистемності та хаотичного накопичення. Адміністративне процесуальне право поступово стає все більш внутрішньо організованою галуззю, що тягне виключення з числа джерел права актів, які порушують сутність цієї сфери.

Систематизація джерел адміністративного процесуального права відіграє важливу роль при формуванні правової бази для забезпечення демократичної модернізації відносин публічного управління.

Різнманіття адміністративно-процесуальних правових норм передбачає також різноманіття джерел адміністративно-процесуального законодавства.

Необідно враховувати те, що джерела адміністративного процесуального права не співпадають із джерелами адміністративного процесуального законодавства:

- джерела адміністративного процесуального законодавства не однозначні за обсягом правового регулювання;
- вони відрізняються мобільністю та багатопрофільністю;
- адміністративно-процесуальні норми містяться в переважній більшості нормативних правових актів, що, звичайно ж, ускладнює їхню систематизацію [4, с. 27].

Адміністративно-процесуальні норми регулюють різноманітні правовідносини, у які вступають численні учасники адміністративного процесу, ступінь зацікавленості, самостійності та активності яких ризниться. При цьому процесуальні норми є сполучною ланкою всієї процесуальної діяльності.

Джерела адміністративного процесуального законодавства України доцільно тлумачити за критерієм офіційного визначення терміну «законодавство». Зокрема, відповідно до п. 1 резолютивної частини рішення Конституційного Суду України від 9.07.1998 № 12-рп/98 терміном «законодавство» охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети та постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України [5].

З огляду на викладене вище під джерелами адміністративного процесуального законодавства потрібно розуміти побудовану на ієрархічній основі систему чинних міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інших нормативно-правових актів (постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, прийнятих у межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України).

Джерела адміністративного процесуального права перебувають між собою у супідрядності, яка дістає вияв у таких засадничих положеннях:

- джерела адміністративного процесуального права ґрунтуються на нормах Конституції та законів України, що мають вищу юридичну силу;
- джерела – нормативні акти галузевого (відомчого) характеру ґрунтуються на джерелах загального характеру;
- нормативні акти суб'єктів публічної адміністрації вищого рівня, що характеризуються більшим масштабом дії, ніж аналогічні акти суб'єктів публічної адміністрації нижчого рівня, слугують юридичною базою

для джерел – нормативних актів, які приймають суб'єкти публічної адміністрації нижчого рівня [6].

Існує велика кількість джерел адміністративного процесуального права та критеріїв їх поділу. За юридичною силою джерела можна досить умовно поділити на такі блоки та види: акти вищої юридичної сили (Конституція України; міжнародні акти; закони України), підзаконні нормативно-правові акти (постанови Верховної Ради України, які містять норми адміністративного процесуального права організаційно-правового характеру; укази Президента України; акти Кабінету Міністрів України, які мають нормативний характер; акти центральних органів виконавчої влади), рішення судових органів (рішення Конституційного Суду України; постанови Верховного Суду; рішення Європейського Суду з прав людини), акти, які справляють суттєвий вплив на суспільні відносини та в майбутньому можуть бути віднесені до джерел адміністративного права (норми «м'якого» права («soft» law)).

Основним джерелом адміністративного процесуального права є Конституція України, що встановлює цілий ряд положень, на яких ґрунтується ця галузь права: по-перше, положення Конституції України, що закріплює адміністративне судочинство, є чинником, який зумовив необхідність формування галузі адміністративного процесуального права, а окремі її положення визначають самостійність адміністративно-процесуального законодавства; по-друге, положення Конституції України зумовлюють систему принципів адміністративного процесуального права і як загальноправового регулятора, і як способу здійснення судової влади за допомогою адміністративного судочинства [2, с. 32; 7].

Адміністративно-правові приписи, що містяться в Конституції України, можна поділити на чотири групи, що визначають:

права, свободи та обов'язки фізичних та юридичних осіб приватного права у сфері публічного адміністрування; основи організації та функціонування органів публічної адміністрації; порядок формування та засади діяльності органів публічної адміністрації; адміністративно-територіальний устрій України [8, с. 196].

Деякі конституційні норми передбачають видання окремих законів – джерел адміністративного процесуального права. Крім того, багато положень конкретизуються у підзаконних нормативно-правових актах. Отже, значення Конституції України як головного джерела адміністративного процесуального права полягає у тому, що вона слугує базою для появи інших джерел адміністративного процесуального права.

На міжнародному рівні також врегульовуються суспільні відносини, які є предметом адміністративного процесуального права: питання захисту прав і свобод людини і громадянина, осіб без громадянства у відповідних судових органах.

За юридичною силою ратифіковані міжнародні договори України перебувають між Конституцією України та звичайними законами. Джерелами адміністративного процесуального права виступають: міжнародні конвенції, міжнародні договори та директиви.

Враховуючи тенденції суспільства в умовах глобалізації, І.І. Лукашук зауважував, що саме в наш час особливого значення набуває взаємодія міжнародного та внутрішнього права держав. Він стверджував, що глобальні проблеми можна вирішити лише в результаті широкого співробітництва держав, зусиллями міжнародного суспільства в цілому. Високий рівень управління міжнародною системою дає змогу встановити надійний правопорядок. На його думку, внутрішньодержавна правова система сприймає міжнародне право не як окрему

систему, а як зміст його норм, у результаті чого норми міжнародного права залишаються незмінними, зберігаючи свій статус. Процес інкорпорації, як вважає І.І. Лукашук, полягає у тому, що відповідні норми міжнародного права утворюють нові норми внутрішнього права [9, с. 115–116].

Ю.А. Тихомиров в своєму дослідженні «Управління на підставі права» підтримав думку, що наразі зароджується глобальний адміністративний простір. Тому можна визнати існування міжнародного адміністративного процесуального права як внутрішню та зовнішню діяльність міжнародних судових і міжурядових організацій з подальшим їхнім впливом на внутрішнє (національне) законодавство держав [10].

Зокрема, Комітет міністрів Ради Європи розробив рекомендацію № R (93)1 від 8.01.1993 про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбільших прошарків населення. У Додатку до Рекомендації № R (81)7 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя, прийнятої Комітетом міністрів 14.05.1981, у розділі D «Судові витрати» закріплюються такі принципи: прийняття справи до судового провадження не повинне обумовлюватися сплатою стороною державі якої-небудь грошової суми, розміри якої нерозумні щодо цієї справи; коли судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, то їх потрібно, якщо це можливо, скоротити або анулювати [11].

Адаптація вітчизняного адміністративного процесуального законодавства до загальних принципів і стандартів права ЄС, що триває в Україні, є доволі складним процесом. Здобутий досвід дає підстави сподіватися, що реформування системи органів державної влади, на які покладено завдання здійснення адаптації законодавства, сприятиме підвищенню

результативності їхньої діяльності з розв'язання широкого комплексу завдань, які постають перед державою на шляху до її європейської інтеграції.

В Україні на процеси гармонізації норм адміністративного процесуального права з нормами права ЄС справляє найбільший вплив специфіка управлінської діяльності суб'єктів публічної адміністрації. Саме тому до цієї співпраці залучено як центральні органи виконавчої влади, так і Верховну Раду України. Координацію такої діяльності покладено на Координаційну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Основна мета створення такого органу – забезпечення координації діяльності міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Координаційна рада:

- розробляє пропозиції щодо розвитку співробітництва з ЄС у сфері адаптації законодавства України до законодавства ЄС та забезпечує формування єдиних підходів до провадження діяльності з цього процесу;
- визначає перелік органів виконавчої влади, відповідальних за організацію роботи з адаптації законодавства України до законодавства ЄС;
- готує щорічні плани заходів з виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС;
- розглядає стан реалізації щорічних планів заходів з виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС;
- готує та подає Верховній Раді доповідь про стан виконання Загальнодержавної програми [12].

У свою чергу, Міністерство юстиції України створило Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Міністерство юстиції України формує план перекладів джерел *acquis communautaire* українською мовою, план проведення порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідних сферах в Україні та ЄС та забезпечує їх виконання; розробляє рекомендації щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire* та надсилає їх зацікавленим органам виконавчої влади. Поняття *acquis communautaire* вперше було законодавчо закріплено у Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, але можемо констатувати, що найбільш поширеним в нормативно-правових актах України є поняття «адаптація законодавства України до законодавства ЄС».

Запровадження законодавчих змін відбувається поступово й у такий спосіб робить імплементацію актів законодавства ЄС пристосованішою до сучасних соціальних умов і забезпечує успішність їхнього впровадження. Такі якісні перетворення є не лише даниною європейським правовим традиціям, а й невід'ємною складовою процесу гармонізації адміністративного процесуального законодавства України зі стандартами й нормами права ЄС.

Закони України є опосередкованою формою виявлення волі народу України. Вони регламентують порядок реалізації повноважень суб'єктами публічного управління, компетенцію адміністративних судів та ін. Досить яскравим прикладом є Закон України «Про судовий збір», що набрав чинності 01.11.2011 року, і який багато в чому змінив ситуацію в судовій сфері країни. Позитивом закону є поєднання державного мита та

витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду спору в суді в один платіж – судовий збір [13].

Законодавчий акт, який містить систематизовані норми права, що дозволяють детально врегулювати конкретну сферу суспільних відносин є джерелом адміністративного процесуального права. До цього виду джерел можна віднести Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України.

Необхідно зупинитися на проблемі віднесення до джерел адміністративного процесуального права Кодексу України про адміністративні правопорушення. У науці відсутній єдиний підхід до визначення переважного місця розташування норм про оскарження рішень у справах про адміністративні правопорушення. Безумовно, з формального боку ці правовідносини (а отже, і їх правова регламентація) мають пряме відношення до сфери адміністративної юстиції. Тому доцільність виділення цієї сукупності норм, які логічно вписані і ніби завершують систему проваджень у справах про адміністративні правопорушення, досить обґрунтована [2, с. 33]. Норми адміністративного процесуального права містяться також у Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Кримінально-процесуальному кодексі України, які взаємодіють з нормами адміністративного процесуального права.

Зокрема, завданням Кодексу адміністративного судочинства України є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій. Кодекс встановлює повноваження

адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернень до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства [14].

Розділ III Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає перелік органів, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, порядок їх утворення, права, обов'язки та компетенцію цих органів, а також підвідомчість справ. У розділі IV визначено умови і порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення, розгляд адміністративних справ, винесення постанов про накладення адміністративних стягнень, їх оскарження і опротестування [15]. Розділ V регламентує порядок виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. Митний кодекс України також встановлює засади організації провадження у справах про порушення митних правил (ст. ст. 486–542) [16].

Джерелом адміністративного процесуального права визнають постанови Верховної Ради України, які містять норми організаційно-правового характеру. Діяльність українського парламенту полягає також у прийнятті підзаконних нормативно-правових актів загальнодержавного значення. Більшість таких актів видавалася до прийняття Конституції України та стосувалася невідкладних питань управління державою, які не можна було закріпити в актах інших суб'єктів владних повноважень.

Щодо указів Президента України, то вони видаються главою держави в межах його повноважень на виконання Конституції України та Законів України. Так указами Президента України формується мережа та кількісний склад суддів, зокрема Президентом України у 2021 року призначено на посади суддів Верховного Суду 2 особи згідно Указу «Про призначення суддів Верховного Суду» від 13 жовтня 2021 р. [17].

Виконавча влада відповідно до Конституції України поділяється на три рівні за організаційно-правовим критерієм, деякі акти, що ними приймаються, можна віднести до джерел адміністративного процесуального права. Так постанови Кабінету Міністрів України носять нормативний характер, приймаються колегіально та конкретизують положення Законів України та указів Президента України з питань, що є предметом адміністративно-процесуального регулювання. Розпорядження Кабінету Міністрів України, як правило, носять індивідуальний характер, проте можуть містити і норми адміністративного процесуального права.

У межах своїх повноважень міністерства, а також центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом видають накази, а керівники органів видають розпорядження, які є джерелом адміністративного процесуального права. Норми адміністративного процесуального права містяться у підзаконних нормативних актах (інструкціях, наказах (нормативно-правових) керівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади) центральних органів виконавчої влади.

На сучасному етапі досить активно обговорюється питання про судову правотворчість як джерело адміністративного процесуального права. Рішення Конституційного Суду України входять до кола джерел адміністративного процесуального права з огляду на їх правотворчий характер, який дістає вияв у тому, що ці рішення містять відповідь на питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) норм права, які закріплені в актах Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної республіки Крим [18].

Конституційний Суд України провадить офіційне тлумачення закону, у результаті чого можуть не лише скасовуватись

окремі його положення, а й встановлюються нові його приписи. Внаслідок цього Конституційний Суд України стає специфічним суб'єктом законодавчої ініціативи, а його рішення – фактично джерелами права. Ґрунтуючись на застосуванні аналогії цей вид правотворчості повинен стати найбільш ефективним засобом заповнення прогалин у законодавстві, покласти край знеціненню підзаконних нормативно-правових актів та усунути суперечності в чинному законодавстві. Винесене судом рішення визначає правило поведінки, що має обов'язковий характер і тому нагадує правову норму.

Для уникнення дисбалансу суд, застосовуючи норми права до тих чи інших правовідносин, повинен враховувати рішення вищих судових інстанцій щодо правильного застосування правових норм. Саме тому відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд повинен забезпечувати єдність судової практики через судові рішення. Віднесення актів Верховного Суду до джерел адміністративного процесуального права вимагає дослідження їх різновидів [19].

Постанови Пленуму Верховного Суду України, а також вищих спеціалізованих судів, що здійснювали правосуддя в Україні до 15 грудня 2017 року, відігравали значну роль у судовому правозастосуванні. Оскільки постанови Пленуму Верховного Суду України не скасовані, а чинним законодавством не визначено їх правову природу, то суди можуть їх використовувати як джерела переконливого характеру, але не як джерело адміністративного процесуального права.

Пленум Верховного Суду відповідно до ст. 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» узагальнює судову практику застосування матеріального і процесуального законів з метою забезпечення однакового застосування норм права

при вирішенні окремих категорій справ, систематизує та оприлюднює правові позиції Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані; надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики [19].

Висновки щодо застосування норм права (правові позиції), викладені у Постановах Верховного Суду містять вказівки, які є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій при новому розгляді справи. Приймаючи постанови, Верховний Суд усуває неоднакове застосування судами однієї й тієї ж норми права та створює єдину судову практику. З цією метою у постанові Верховного Суду, прийнятій за результатами розгляду касаційної скарги (подання), суд вказує на необхідність звернути увагу на ті чи інші обставини справи, що не були враховані судом або були враховані невірно. Саме тому постанови Верховного Суду відносяться до джерел адміністративного процесуального права, оскільки фактично вони є актами тлумачення правильного застосування норм права.

Особливістю їх застосування є те, що у разі перегляду адміністративної справи в порядку оскарження чи опротестування апеляційний чи касаційний суд обов'язково звертає увагу на дотримання судом першої інстанції роз'яснень Верховного Суду щодо застосування норм матеріального та процесуального права [3, с. 59–60]. Причому породжуються нові відносини з огляду на обов'язковість наданої вищою судовою інстанцією практики застосування норм права, з яких випливає застосування судової практики як джерела права України.

Суттєвий вплив на адміністративне процесуальне право мають рішення Верховного Суду про визнання протиправним та нечинним повністю або в окремій частині актів Верховної Ради

України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Такий акт може втратити чинність повністю або в окремій частині з моменту набрання законної сили рішенням суду. В цьому випадку рішення Верховного Суду матиме вплив не лише на учасників судового процесу, але й на всіх інших суб'єктів, на яких норми скасованого акта перестануть поширюватись. Це дозволяє зробити висновок, що такі рішення Верховного Суду є особливим похідним джерелом адміністративного процесуального права.

Інститут зразкових справ є новелою процесуального законодавства і характерний лише для адміністративного судочинства. Рішення Верховного Суду у зразкових справах є певною матрицею для подальшого вирішення типових справ. В разі незастосування судом першої інстанції висновків, що містяться у зразковій справі, розглянутій Верховним Судом, таке рішення може бути оскаржене в апеляційному та касаційному порядкух.

Рішення Європейського суду з прав людини впливають на становлення, реформування та модернізацію сучасних національних правозахисних систем, практичне застосування європейських стандартів при прийнятті рішень національними судами. Їхній вплив позначається й на формуванні національних стандартів і нормативів захисту прав людини в Україні.

Відповідно до положень ч. 4 ст. 55 Конституції України Європейський суд з прав людини можна вважати міжнародною судовою установою, за захистом прав і свобод до якої може звертатися кожна людина, що використала в Україні всі гарантовані вітчизняним законодавством засоби правового захисту. Причому згідно зі ст. 129 Конституції України судді під час здійснення правосуддя керуються лише законом [7], оскільки Україна належить до романо-германської правової сім'ї, де

основним джерелом права є нормативно-правовий акт, а судова практика не може бути джерелом права.

17 липня 1997 р. прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», у п. 1 якого встановлено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції в аспекті визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикції Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [20].

У ст. 46 Конвенції та в ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» за № 3477-IV передбачено обов'язок судів України при розгляді справ застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права [20; 21].

Необхідно зазначити, що норми Конвенції мають узагальнене формулювання, тому рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) мають надзвичайно важливе значення в аспекті конкретизації норм Конвенції. Крім того, принципові позиції, викладені, зокрема, у так званих «модельних рішеннях» ЄСПЛ, є вирішальними при застосуванні норм Конвенції. На підтримку цієї думки потрібно навести точку зору вітчизняних та зарубіжних вчених про те, що ЄСПЛ має «схильність» до розширеного тлумачення норм Конвенції в інтересах захисту прав людини [22, с. 77]. Зважаючи на динамічність суспільних відносин у сучасному суспільстві, рішення ЄСПЛ забезпечують актуальність норм Конвенції у сучасних умовах. Відповідно, вести мову про рішення суто як про інтерпретаційні акти означає звужувати їх правовий зміст.

В українській правовій науці відбувається процес формування нових теоретичних підходів, критеріїв і науково

обґрунтованих поглядів на рішення ЄСПЛ як на судові акти, на їхнє значення та місце в українській правовій системі, формування понятійного апарату. Цей процес може суттєво вплинути на розвиток українського законодавства та правозастосовної практики.

Як зазначає К.Ю. Ісмаїлов, найпоширенішими позиціями щодо правової природи рішень ЄСПЛ є розуміння рішень як інтерпретаційних актів та судових прецедентів [22, с. 77]. Ця позиція ґрунтується на розумінні рішень ЄСПЛ як актів тлумачення Конвенції (підходи таких дослідників, як Л.Д. Тимченко, О.І. Романюк) [23, с. 50].

Друга позиція щодо правової природи рішень ЄСПЛ, а саме розгляд їх як правових прецедентів, є безумовно спірною, хоча її можна вважати більш послідовною та доцільною. Необхідно згадати про те, що існує декілька різновидів правових прецедентів. Зокрема, це судовий прецедент у англосаксонській правовій сім'ї, у романо-германській правовій сім'ї (*jurisprudence constante*) і переконливий прецедент (*persuasive precedent*). З огляду на те, що правова система України відноситься до романо-германської правової сім'ї, то мова не йтиме про судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. Основні суперечності існують щодо того, чи можна віднести рішення ЄСПЛ до другої або до третьої категорії. Доцільно підтримати позицію Ю. Попова, який зазначає, що прецедентну практику ЄСПЛ, хоча б і багаторазово підтверджену, важко віднести до усталеної судової практики за доктриною континентального прецеденту *jurisprudence consiante*, оскільки практика ЄСПЛ не є практикою судів національної судової системи, його рішення мають силу переконливого прецеденту [24, с. 351–363].

Зважаючи на теоретичні підходи щодо визначення правової природи рішень ЄСПЛ, можна зрозуміти, чому саме

їх застосування викликало труднощі на практиці. Система права в Україні відноситься до романо-германської сім'ї, тому роль судового прецеденту в нашій державі нівелюється. Крім того, з огляду на радянське минуле нашої системи права адаптація механізму застосування судового прецеденту стикається з нерозумінням правозастосовниками самої сутності цього механізму.

Саме у Кодексі адміністративного судочинства (далі – КАС) України вперше серед усіх процесуальних законів України було згадано про рішення ЄСПЛ. Зокрема, у ч. 2 ст. 6 КАС України вказано, що суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини [14]. Таке формулювання статті є не зовсім коректним, оскільки фактично, виходячи з буквального тлумачення даної статті, принцип верховенства права прирівнюється до практики ЄСПЛ за своєю юридичною природою та практичною значимістю. Також з позиції техніко-юридичного підходу доцільно було б поміняти місцями ч. 2 та ч. 3 цієї статті КАС України, оскільки у ч. 3 ст. 6 КАС України йдеться про гарантію звернення до адміністративного суду безпосередньо на підставі Конституції України [25, с. 308]. Незважаючи на велике значення практики ЄСПЛ як джерела права в Україні, все ж таки варто пам'ятати, що саме Конституція України є Основним Законом України.

Суди повинні обґрунтовувати доцільність посилання на рішення ЄСПЛ у кожній конкретній справі. З цього випливає необхідність визначення критеріїв доцільності такого посилання, а саме Конвенцію та рішення ЄСПЛ необхідно застосовувати за наявності таких умов: у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та протоколів до неї; за наявності в національному законодавстві правових

«прогалин» щодо прав людини та основних свобод, визначених у Конвенції та протоколах до неї; для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких було внесено зміни або доповнення на підставі рішень ЄСПЛ; для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як верховенство права, справедливість, справедливий баланс, справедлива сатисфакція, оскільки в українському законодавстві це досить нові категорії [22, с. 77].

Отже, рішення ЄСПЛ в Україні мають силу переконливого прецеденту, але враховуючи те, що українські суди десятиліттями керувалися виключно нормативними положеннями законів, застосування ними рішень ЄСПЛ як переконливих прецедентів ще не стало усталеною судовою практикою. Незважаючи на існування розбіжностей у теоретичному трактуванні правової природи рішень ЄСПЛ і можливих труднощів при їх практичному застосуванні, доцільність посилання на них у судовій практиці є очевидною з огляду на необхідність усунення прогалин і колізій у національному законодавстві та підвищення української правозастосовної практики адміністративних судів до європейського рівня.

Дискусійним також є питання віднесення норм так званого м'якого права («soft» law) до джерел адміністративного процесуального права України. Концепція «м'якого» права («soft» law) сформувалась у працях західноєвропейських вчених 70–80-х рр. XX ст. «М'які» норми містяться в актах міжнародних організацій, які не є формально обов'язковими для держав-членів, однак переважно дотримуються останніми та вельми часто імплементуються в національне право шляхом внесення аналогічних за змістом норм до національного законодавства. Вчені пояснюють це політичною та моральною значущістю норм «м'якого» права, що створюються лише тими

міжнародними організаціями, які користуються вагомим авторитетом серед держав [26, с. 173–179].

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) є консультативним органом, що надає емпіричну та теоретичну допомогу державам-членам Ради Європи. Оскільки останні є вільними у застосуванні лише тих положень, які їх цікавлять через потреби та пріоритети розвитку національного законодавства, то Рекомендації Венеціанської комісії некоректно відносити до джерел адміністративного процесуального права на сучасному етапі, але варто наголосити, що вони мають суттєвий вплив на суспільні відносини та в майбутньому можуть бути віднесені до таких джерел.

До актів та рішень, що складають «м'яке» право, можна віднести документи статутних та дорадчих органів Ради Європи: рекомендації, резолюції та висновки Парламентської Асамблеї РЄ, рекомендації, резолюції та висновки Конгресу місцевих та регіональних влад у Європі, консультативні висновки Європейського суду з прав людини тощо.

Значимість вказаних вище документів, незважаючи на той факт, що вони за своєю природою є нормами «м'якого» права, є дуже вагомою, адже дія вказаних норм розповсюджується на широку сферу відносин: від моніторингу за виконанням державами взятих на себе зобов'язань та до контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини [27, с. 115].

Варто приділити увагу окремим актам Парламентської Асамблеї яка, як статутний орган Ради Європи, активно сприяє створенню в Європі єдиного правового простору. Парламентська Асамблея Ради Європи, в межах своєї статутної діяльності, приймає такі основні види документів:

- рекомендації (recommendations);

- резолюції (resolutions);
- висновки (opinions).

Рекомендації ПАРЕ користуються беззаперечним авторитетом, оскільки висловлюють спільну позицію усіх парламентаріїв держав-членів Ради Європи з певного питання та, безумовно, впливають на відповідну державу, щодо якої приймаються. Рекомендації ПАРЕ можуть утворювати норми «м'якого права» і встановлювати прямі міжнародно-правові зобов'язання.

Визначальну роль для нашої держави перш за все відіграють резолюції. Резолюції ПАРЕ (resolutions) згідно з правилом 25 Правил процедури ПАРЕ – це «рішення ПАРЕ з питань, що відносяться до її компетенції або являють собою ухвалену Асамблеєю точку зору з питань, за які вона несе відповідальність» [28]. Інакше кажучи, резолюції відображають власний погляд ПАРЕ на певні події та політику.

Знаковою для нашої держави є резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1755 (2010) «Функціонування демократичних інституцій в Україні». У ній Асамблея наголошує, що єдиний шлях, яким можна забезпечити довготривалу політичну стабільність, є конституційні зміни, які встановлять чіткий розподіл влади, а також запровадять належну систему стримувань і противаг між та всередині виконавчої, законодавчої та судової гілок влади.

Резолюція містить поради щодо реформування системи судів, органів прокуратури, щодо виборчої реформи, громадянського суспільства та боротьби з корупцією. Асамблея також просить Верховну Раду України ухвалити закон про мирні збори на основі коментарів та рекомендацій Венеціанської Комісії [29].

Конституційний суд України у своєму Рішенні у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради

Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України (справа № 1-9/2012) від 20 січня 2012 року посилається на Резолюцію ПАРЄ:

«Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй Резолюції від 25 грудня 2008 року № 1165 (1998) (далі – Резолюція № 1165) вказала, що публічні особи повинні усвідомлювати, що особливий статус, який вони мають у суспільстві, автоматично збільшує рівень тиску на приватність їхнього життя (пункт 6)» [30].

Наступним актом Парламентської Асамблеї є рекомендації. Рекомендації ПАРЄ мають беззаперечний авторитет, адже висловлюють спільну позицію всіх парламентаріїв держав-членів Ради Європи з того чи іншого питання та, безумовно, впливають на відповідну державу, стосовно якої приймаються. Наприклад, Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами та сторонами – приватними особами [31]. Україна сприйняла дану Рекомендацію і запровадила інститут врегулювання адміністративного спору за участю судді (медіацію). Рекомендації ПАРЄ можуть утворювати норми «м'якого» права та встановлювати прями міжнародно-правові зобов'язання.

Аналіз зазначених актів дає нам право зробити висновок про те, що, можливо, акти «м'якого» права і не стоять наряду з нормативно-правовими актами в системі джерел адміністративного процесуального права, проте безперечним є той факт, що вони виступають допоміжним засобом вдосконалення адміністративного процесу.

Висновки

Проведене дослідження підходів до визначення поняття «джерела адміністративного процесуального права» дало підстави сформулювати визначення цього поняття, під яким доцільно розуміти встановлені державою або визнані нею офіційні документальні форми виявлення та закріплення норм права, що мають загальнообов'язкове або локальне значення, а також виступають офіційними способами зовнішнього вираження та закріплення норм адміністративного процесуального права.

Класифікація джерел адміністративного процесуального права здійснюється за певними критеріями, до яких варто віднести: спосіб прийняття, суб'єкт прийняття, рівень правового регулювання, безпосередній предмет регулювання, спосіб оформлення (форма зовнішнього вираження), юридична сила, час дії, територія дії, функціональне призначення, методи регулюючого впливу.

Наголошено, що джерела адміністративного процесуального права не співпадають із джерелами адміністративного процесуального законодавства та аргументовано цю позицію.

Запропоновано за юридичною силою джерела досить умовно поділити на такі блоки та види: акти вищої юридичної сили (Конституція України; міжнародні акти; закони України), підзаконні нормативно-правові акти (постанови Верховної Ради України, які містять норми адміністративного процесуального права організаційно-правового характеру; укази Президента України; акти Кабінету Міністрів України, які мають нормативний характер; акти центральних органів виконавчої влади), рішення судових органів (рішення Конституційного Суду України; постанови Верховного Суду; рішення Європейського Суду з прав людини), акти, які справляють суттєвий вплив на суспільні

відносини та в майбутньому можуть бути віднесені до джерел адміністративного права (норми «м'якого» права («soft» law)).

Констатовано, що адаптація вітчизняного адміністративного процесуального законодавства до загальних принципів і стандартів права ЄС, що триває в Україні, є доволі складним процесом; висловлено сподівання, що саме поступове запровадження законодавчих змін робить імплементацію актів законодавства ЄС пристосованішою до сучасних соціальних умов і забезпечує успішність їхнього впровадження.

Зазначено, що Конституційний Суд України стає специфічним суб'єктом законодавчої ініціативи, а його рішення – фактично джерелами права. Саме цей вид правотворчості може стати найбільш ефективним засобом заповнення прогалів у законодавстві, покласти край знеціненню підзаконних нормативно-правових актів та усунути суперечності в чинному законодавстві. Суди під час відправлення правосуддя можуть застосовувати як джерела переконливого характеру Постанови Пленуму Верховного Суду України, а також вищих спеціалізованих судів, що здійснювали правосуддя в Україні до 15 грудня 2017 року, оскільки ці акти не скасовані, а чинним законодавством не визначено їх правову природу.

Застосування українськими судами рішень ЄСПЛ як переконливих прецедентів ще не стало усталеною судовою практикою з огляду на те, що суди в Україні десятиліттями керувалися виключно нормативними положеннями законів. Незважаючи на існування розбіжностей у теоретичному трактуванні правової природи рішень ЄСПЛ і можливих труднощів при їх практичному застосуванні, доцільність посилання на них у судовій практиці є очевидною.

Зроблено висновок, що Рекомендації Венеціанської комісії на сучасному етапі некоректно відносити до джерел

адміністративного процесуального права, але через суттєвий вплив на суспільні відносини в майбутньому вони можуть бути віднесені до таких джерел. Також визначальну роль для нашої держави відіграють рекомендації, резолюції та висновки ПАРЄ. Ці акти не стоять наряду з нормативно-правовими актами в системі джерел адміністративного процесуального права, проте виступають допоміжним засобом вдосконалення адміністративного процесу.

Література:

1. Гриценко І.С. Джерела адміністративного права у їх історичному розвитку. Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 286. 2005. С. 85–88.
2. Апаров А.М. Джерела адміністративно-процесуального права. Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Серія: Право. Запоріжжя, 2012. № 2 (36). С. 32, 34.
3. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с. URL: <https://studies.in.ua/ru/demskij-ef-admn-procesualne-pravo-ukrainu.html>
4. Минашкин А.В. Административно-процессуальное законодательство Российской Федерации: Понятие, источники, система : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук: 12.00.14. М., 2003. 27 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»): Рішення Конституційного суду України від 09.07.1998 № 12-рп/98. Офіційний вісник України. 1998 р. № 32. стор. 59. стаття 1209. код акта 5855/1998.
6. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. К. : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
7. Конституція України : Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР: із зм. і доп. станом на 30.09.2016. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1. Спеціальний випуск. С. 15. Ст. 2598.

8. Решота В.В. Застосування джерел адміністративного права України в судочинстві України : дис. ... д.ю.н. Львів, 2018. С. 196.

9. Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации. Журнал российского права. 2002. № 3. С. 115–116.

10. Тихомиров Ю.А. Публичное право. М., 1995. С. 306.

11. Рекомендація № R (81)7 Комітету міністрів державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text

12. Положення про Координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/10184881>

13. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI (Редакція станом на 01.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

14. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (редакція станом на 01.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%202747-15#Text>

15. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X: із зм. і доп. станом на 05.01.2022. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.

16. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012. № 4495-VI: із зм. і доп. станом на 01.01.2022. Відомості Верховної Ради України. 2012. № № 44–45; 46–47; 48. Ст. 552.

17. Про призначення суддів Верховного Суду : Указ Президента України від 13.10. 2021 р. № 530/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5302021-40385>

18. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. (Редакція станом на 11.04.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>

19. Про судоустрій і статус суддів : Закон від № 1402-VIII 02.06.2016 р.: із зм. і доп. станом на 16.11.2021 р. Офіційний вісник України. 2016 р. № 56. С. 9. Ст. 1935. Код акта 82460/2016.

20. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97>

21. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

22. Ісмайлов К.Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 77.

23. Попов Ю.Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 11. С. 50.

24. Попов Ю.Ю. Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи. Форум права. 2010. № 3. С. 351–363.

25. Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. Юридический вестник. Одесса. 2014. № 2. С. 308.

26. Шпакович О.М. «М'яке» право і міжнародні організації. Публічне право. 2011. № 4. С. 173–179.

27. Шварцева М. Загальна характеристика правових актів парламентської асамблеї ради Європи. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2015. № 24. С. 115.

28. Rules of Procedure of the Assembly of the Council of Europe: Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on November 04, 1999. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/RoP/RoP-XML2HTML-en.asp>

29. Резолюція 1755 (2010) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій» Рада Європи, Парламентська Асамблея; Резолюція, Міжнародний документ від 04.10.2010 № 1755(2010) URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a19

30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-пп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12>

31. Recommendation Rec (2001) 9 of the Committee of Ministers to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties: Council of Europe Committee of Ministers at 05.09.2001. URL: <https://rm.coe.int/16805e2b59>